

**Соціальна адаптація учасників АТО та членів їх
сімей**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	9
РОЗДІЛ 2 СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	15
ВИСНОВКИ.....	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	31
ДОДАТКИ	38

ВСТУП

Актуальність дослідження. Війна на сході країни спричинила появу нових, раніше невідомих для нашого суспільства викликів. 4,4 млн. людей на сході України є враженими наслідками конфлікту, а 3,4 млн. із них «терміново потребують гуманітарної допомоги». 2 500 цивільних громадян, включно із дітьми та жінками було вбито, а ще 9 000 поранено [1]. 1,5 млн. громадян офіційно стали внутрішньо переміщеними особами. Наразі 346 340 осіб одержали статус учасника бойових дій та потребують не дешевого соціального захисту і адаптації [2]. Між тим фінансові ресурси є обмеженими. Україна втратила від 10 до 20 відсотків свого ВВП у результаті зовнішньої агресії. Економічні втрати країни оцінено приблизно у 98,4 млрд. доларів США [3, с.1]. Цілі галузі економіки, наприклад вугледобувна, були майже зруйновані. Знищено тисячі домогосподарств. Наслідки торкнулися ринку праці, соціальної сфери та загального добробуту громадян. Проте через особисті економічні негаразди для більшості громадян пріоритетними є проблеми низьких зарплат і пенсій, зростаючих цін на основні продукти та комунальні послуги та інфляція [4, с.18]. Це є цілком природнім, проте також цілком очевидним є і те, що від подолання цих викликів залежить саме існування держави.

На нашу думку, одним із головних, спричинених війною, викликів для українського суспільства є повноцінна адаптація ветеранів та членів їх родин до цивільного життя. Набутий вітчизняний досвід, як і зарубіжна практика, вказують на можливі негативні наслідки провалу у вирішенні цієї задачі як для ветеранів і членів їх родин, так і для суспільства у цілому. 22 випадки самогубств серед ветеранів у США щодня [5], що складає 18 відсотків всіх суїцидів у країні [6]. Майже 1,4 млн. ветеранів постійно знаходяться під загрозою бездомності, 300 тис. вже мали такий досвід, а майже 39,5 тис. – перманентно живуть на вулиці [7]. Вітчизняні реалії не менш красномовні. 518 учасників АТО покінчили життя самогубством. Більше того, спостерігається тенденція до зростання суїцидальності [8]. Близько 6000 злочинів скоєно військовослужбовцями. Прояви

насильства в сім'ях ветеранів війни на сході зросли у 8 разів [9]. На нашу думку, згадані проблеми є наслідком того, що процес соціальної адаптації військовослужбовців відбувається, до певної міри, по за контекстом загального розвитку суспільства, не має чітко визначених соціальних функцій та цілей. Саме тому вкрай актуальним є вивчення існуючих підходів, що розглядають процес адаптації військовослужбовців не як ізольований процес, а як інтегрований до соціальної структури інститут, який виконує важливі для всього суспільства функції.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на певне домінування праць, що акцентують увагу на психологічних аспектах адаптації, є й публікації присвячені соціальним складовим процесу. Серед українських дослідників переважає розуміння процесу адаптації як, в першу чергу, пристосування до умов ринку праці шляхом професійної перепідготовки. Цьому присвячена монографія В.С. Рубцова «Адаптация кадровых военнослужащих и конверсия военных объектов» [10]. Різні аспекти працевлаштування колишніх військовослужбовців розкриті в дослідженнях А.Л. Красильщикова [11], Абрамова Є.В. [12], О.О. Буряка і М.І. Гіневського [13]. Питанням фінансового забезпечення соціальної адаптації приділено увагу у роботі Т.Вдовиченко [14].

Слід відзначити і розширення емпіричної бази. Останнім часом було організовано два загальнонаціональних дослідження. Перше було проведене 2016 року соціологами КНУ ім. Тараса Шевченка за ініціативи Фонду ветеранів війни і учасників АТО, його результати представлено у низці публікацій [15; 16]. «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» за підтримки Міжнародного Фонду «Відродження» провела дослідження «Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО» [17].

Слід зазначити, що послуги ветеранам надаються на місцях, а тому роль локальних розвідок, на рівні організації, установи, громади, регіону, набувають не меншого значення. Наприклад, Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО проводила протягом 2017 року інтерв'ювання в місті Славутич з метою вивчення та узагальнення поточних потреб колишніх бійців

[18]. Регулярною стає практика внутрішнього оцінювання потреб в організаціях і проектах, що надають послуги ветеранам АТО [19].

Публікації організацій громадянського суспільства, включно з об'єднаннями ветеранів, зазвичай містять аналіз реального стану реалізації програм з соціальної адаптації в Україні. Наприклад, в Аналітичному звіті, Громадської організації «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня» досліджено виконання кожного напрямку та визначено стан завершеності кожного з 55 заходів офіційного Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції [20].

Важливе значення для розуміння природи процесу соціальної адаптації, його складових, цілей, основних викликів та соціальних наслідків мають роботи зарубіжних дослідників.

Болгарські дослідники Венелін Терзієв та Севдаліна Дімітрова вивчають різні моделі соціальної адаптації військовослужбовців та фактори, що впливають на рівень інституалізації цього процесу [21]. Важливо, що дослідження проведено в контексті реалій пострадянського суспільства, до певної міри подібного до України.

Практичне значення має робота американських вчених Крістін Ельнітські, Мікаель Фішер та Кара Блевінс «Реінтеграція військовослужбовців та ветеранів: концептуальний аналіз, уніфіковане визначення та ключові сфери» [22]. Автори дослідили проблему «валідного та надійного вимірювання реінтеграції». Було уточнено різні концепції соціальної адаптації військовослужбовців та окреслено фактори їх вибору в реальному житті.

Культурним аспектам соціальної адаптації військовослужбовців присвячено дослідження Лінди Купер, Ніка Каддіка, Лорен Годьєр, Алекса Купера, Метта Фоссея «Перехід від військового до цивільного життя: вивчення культурної компетенції» [23], де вони розкривають вплив таких факторів як гендер та ідентичність, а сам процес соціальної адаптації військовослужбовців розглядають у контексті концепцій П'єра Бурдьє габітус, капітал та соціальне поле.

У роботі Едгара Джонса «Історичні підходи до бойових розладів» [24] переконливо продемонстровано, що підходи до соціальної адаптації та навіть фізичні і психологічні розлади, пов'язані зі службою в армії, мають міцне культурне підґрунтя.

Факторам успішності процесу соціальної адаптації присвячено емпіричне дослідження американця Річа Моріна «Складний перехід від військового до цивільного життя» [25].

Багато уваги в зарубіжній літературі приділено вивченню та обґрунтуванню підходів, які б дозволили подолати обмеження існуючої системи соціальної адаптації. Зокрема проактивним методикам присвячено статтю Ронди Корнум, Майкла Меттюса та Мартіна Селігмана «Комплексна придатність солдату» [26].

Залученню ветеранів до програм адаптації та впровадженню «подібний до подібного» підходів присвячено роботу Т. Вайта «Система приятелів: ветерани допомагають ветеранам подолати ПТСР» [27].

Важливе значення мають публікації, що містять опис діючих програм соціальної адаптації за кордоном, наприклад волонтерської програми для ветеранів «Приятель приятелю», що започаткована групою військових та ветеранів Національної гвардії Мічигану спільно з Університетом Мічигану та Університетом штату Мічиган [28].

Об'єктом даного дослідження є соціальна адаптація колишніх військовослужбовців.

Предметом роботи є основні інституційні підходи до соціальної адаптації військовослужбовців.

Мета роботи полягає у дослідженні сучасних інституційних підходів до процесу соціальної адаптації колишніх військовослужбовців.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання ряду **дослідницьких завдань:**

- Визначити можливі моделі соціальної адаптації військовослужбовців та умови їх успішного функціонування;

- Проаналізувати сучасні підходи до соціальної адаптації військовослужбовців;
- Провести емпіричне дослідження потреб учасників АТО та членів їх сімей в соціальних послугах.

Практична значущість роботи полягає у тому, що в результаті дослідження будуть визначені основні фактори та механізм їх впливу на процес соціальної адаптації учасників АТО. Це дозволить більш ефективно планувати та проводити практичні заходи з соціальної адаптації, спираючись на наявні ресурси та реальні потреби самих ветеранів. Ми вважаємо, що практичне значення також має представлений в роботі зарубіжний досвід теорії і практики соціальної адаптації військових, який дозволить всім учасникам процесу адаптації в Україні як використовувати новітні підходи і методики, так і не повторювати відомих помилок.

Результати роботи можуть бути використані установами і організаціями, які планують і здійснюють процес соціальної адаптації учасників АТО, зокрема регіональними підрозділами новоствореного Міністерства у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, соціальними службами, освітніми закладами тощо.

Крім цього, робота може стати основою для подальших наукових досліджень в сфері соціальної адаптації військовослужбовців загалом, та учасників АТО зокрема.

Методи дослідження. У процесі дослідження поряд із загальнонауковими методами аналізу і синтезу було використано ряд емпіричних методів дослідження. Зокрема метод аналізу документів застосовувався для вивчення наявних наукових публікацій, а також аналізу законодавчих документів, що стосуються проблематики дослідження. В роботі застосовано інтерпретацію вторинних даних, представлених результатами різного роду досліджень та статистичними матеріалами. На етапі емпіричного дослідження було використано соціологічні методи анкетування і «фокус-груп». Вони були проведені протягом березня – квітня 2018 року. Респондентами та учасниками «фокус-груп»

виступили 19 військовослужбовців Збройних Сил України та інших силових структур, звільнених в запас, а також члени їх сімей, що беруть участь у проєкті з професійної підготовки «Україна-Норвегія» в м.Ужгороді.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. У двох розділах відображено уявлення автора про основні фактори соціальної адаптації військовослужбовців, а саме: домінуючі модель та підходи до адаптації. В додатках представлено результати емпіричного дослідження соціальних потреб ветеранів у процесі адаптації. Список використаних джерел і літератури складається з 56 позицій.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Розглядаючи моделі соціальної адаптації військовослужбовців болгарські дослідники Венелін Терзієв та Севдаліна Дімітрова справедливо вказують на визначальний вплив комплексу внутрішніх і зовнішніх факторів на формування певного підходу до цього процесу у конкретному суспільстві. Загалом, на їх думку, для сучасних суспільств є характерними три можливі моделі соціальної адаптації військовослужбовців, а саме: інституційна, частково інституційна та надінституційна (extrainstitutional) [21, с.88].

Свого роду умовами інституційної моделі є розвинуті правова система та індустріальна чи пост-індустріальна економіка, а також демократична система врядування. З одного боку, ця модель забезпечує матеріальну і соціальну підтримку військових та членів їх сімей на рівні, що зазвичай перевищує середні стандарти по країні. Вона підтримує престиж професії і робить її привабливою для значної частини суспільства. З іншого боку, інституційна модель передбачає чітке правове регулювання всіх сторін діяльності збройних сил, контрактний принцип їх формування та всеохоплюючий цивільний контроль.

Частково інституційна модель притаманна для країн з несформованою системою соціального захисту, де гарантії та виплати військовим носять випадковий чи фрагментарний характер. Така неврегульованість дозволяє залучати збройні сили до виконання невластивих функцій, які іноді суперечать правовим актам. Матеріальне і соціальне забезпечення військових є співвідносним із середніми показниками по країні. Проте престиж професії є суттєво нижчим у порівнянні з інституційною моделлю. Армія відчуває певні проблеми із забезпеченням та залученням новобранців [21, с.89-90].

Зрештою надінституційна модель панує у країнах, де військові знаходяться при владі або справляють на неї визначний вплив. Збройні сили фактично діють за

законами воєнного часу, втручаються в різні сфери життя суспільства. Військові мають суттєві соціальні і економічні переваги над цивільними [21, с.88-89].

На нашу думку, автори дуже слушно вказали на економічні, соціальні, політичні умови та наслідки формування різних моделей соціального захисту військових. Нам видається, що запропоновані моделі доволі повно співпадають з можливою класифікацією функцій армії, як соціального інституту, у різних суспільствах. Їх так само можна визначити як інституційні (виключно захист від зовнішнього ворога), частково інституційні та надінституційні. Це дозволяє з великою долею ймовірності говорити про тісний зв'язок між рівнем інституалізації різних соціальних інститутів суспільства. Важко уявити надінституційну систему соціального захисту в суспільстві, де існує армія, що виконує чіткі інституційні функції. Так само складно уявити і зворотній приклад. Таким чином, подальший аналіз, на нашу думку, повинен базуватися на визначенні соціальних функцій, які покладаються суспільством на такі інститути як армія і її соціальний захист.

Розглядаючи формування інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців ми спираємося, в першу чергу, на положення теорії структурного функціоналізму Талкотта Парсонса щодо соціальної системи і соціальних інститутів [29]. Тобто під поняттям інституалізації мається на увазі не тільки процес впорядкування і унормування відносин в сфері адаптації військовослужбовців, але й чітке визначення соціальних функцій цього процесу. Іншими словами, соціальна адаптація розглядається з точки зору задоволення загальних потреб суспільства у цілому, її потенційної користі не тільки для ветеранів, але й для інших інститутів суспільства, а саме: економіки, політики, освіти тощо.

У різні історичні періоди правителі запроваджували різноманітні методи заохочення для рекрутів, з метою збільшення чисельності власних сил. На потенційних солдат намагалися вплинути шляхом морального і релігійного навіювання, стверджуючи про священний обов'язок, через матеріальне стимулювання, обіцяючи високу зарплатню та можливість пожитися за рахунок

розграбування ворожих територій, та навіть за допомогою банального примусу, коли політично чи економічно залежні верстви населення змушували служити володарю. За великим рахунком, всі ці заходи стимулювання нікуди не зникли, але зазнали значних змін, стали більш витонченими та завуальованими. На нашу думку, ці трансформації спричинені формуванням суспільств нового типу з притаманною їм інституалізацією різних сфер життя, суспільним контролем над інститутами та сприйняттям індивіда не просто як цінності, а як основного виробника благ. В даному контексті армія перестала бути особливим суспільним станом, забавкою чи інструментом в руках правителя, а стала одним із багатьох соціальних інститутів. Її якісний і кількісний стан відображає потреби суспільства і прямо залежить від стану інших соціальних інститутів, наприклад, економіки. Зрештою дослідники вказують на одне з найбільших досягнень людства за всю його історію, а саме – війна перестала бути нормальним станом відносин між державами і перетворилася на щось надзвичайне, не типове для нормального розвитку суспільства [30, с.25]. Це докорінно змінило і сприйняття військового. Він перестав бути «людиною короля» і перетворився у свого роду найманого працівника, який фахово виконує протягом певного періоду часу специфічну роботу за відповідну винагороду. Її розмір також в значній мірі залежить від того, наскільки суспільству потрібні такі послуги. Залучення індивіда до війська – це втрата економічної одиниці для інших соціальних інститутів. З іншого боку, звільнення з армії, а особливо масова демобілізація після закінчення воєнних дій – це додаткове навантаження на ринок праці, систему охорони здоров'я і соціального захисту і навіть на такі інститути як політика і сім'я. Таким чином, з точки зору суспільства, перехід від військового до цивільного життя є нічим іншим як переміщенням індивіда з одного до іншого або інших соціальних інститутів.

Як раніше зазначалося, сучасні суспільства визнають виняткову особливість служби в армії та продовжують використовувати традиційні засоби заохочення і винагороди, а саме: підтримують соціальний престиж військової професії, надають спеціальні пенсії та грошові компенсації, пропонують ряд медичних і

соціальних послуг тощо. Однак, найважливішим є те, що ця допомога все більше розглядається не в контексті особистої винагороди за службу, а як необхідна інвестиція суспільства у збереження власної рівноваги шляхом адаптації та залучення колишніх військових до цивільних інститутів.

Таке розуміння необхідності переходу від винагороди чи відшкодування до соціальної адаптації пов'язане з негативним досвідом демобілізації після Першої світової війни. У США раптова поява мільйонів нових людей на ринку праці у поєднанні зі скороченням воєнних замовлень буквально обвалили ринок праці і значно погіршили наслідки економічної кризи і депресії 30-х років ХХ століття [31]. Винагороди для демобілізованих солдат у вигляді бонусних сертифікатів, свого роду пенсійних виплат, не тільки не пом'якшили проблему, але й значно її загострили. В умовах економічної кризи, зростаючого безробіття, скорочення надходжень до бюджету, уряд був просто неспроможним виконувати зобов'язання. У свою чергу, це призвело до масових протестів, кульмінацією яких став Бонусний марш на Вашингтон 1932 року. Стало цілком очевидним, що такий підхід до переходу солдат від воєнного до цивільного життя не приносить користі ветеранам, а ще й несе суттєву загрозу соціальній стабільності всього суспільства.

Вважається, що одним із першим законів, які заклали основу інституційного підходу до адаптації військовослужбовців, став «Акт реадаптації службовців», відомий як «G.I. Білль Монтгомері», прийнятий 1944 року. Закон надавав усім ветеранам, хто провів більше 90 днів в армії цілий ряд пільг і можливостей. Були передбачені цільові виплати для покриття витрат, пов'язаних з житлом та навчанням демобілізованих. Уряд брав на себе оплату за навчання у коледжах, вищих навчальних та професійно-технічних закладах. Закон надавав можливості пільгових іпотеки та кредитів для започаткування бізнесу, а також річної компенсації з безробіття [32].

Слід зазначити, що дослідники продовжують дискутувати щодо ролі цього законодавчого акту в надзвичайно успішному та доволі безболісному переході американського суспільства з військового до мирного життя по завершенні Другої світової війни. Частина вчених вважає, що саме «G.I. Білль Монтгомері» створив

необхідні для цього передумови і сприяв повоєнному економічному підйому, а інші, навпаки, пов'язують успішну адаптацію ветеранів із загальним економічним зростанням США [31]. Ця дискусія не є предметом нашого дослідження, проте аналіз умов і результатів прийняття закону вказують саме на інституційний характер обраного підходу. По-перше, закон розроблявся та лобіювався ветеранськими організаціями, такими як «Американський легіон», «Ветерани зарубіжних війн» тощо. Не зважаючи на це, його прибічники апелювали не тільки до моральних зобов'язань, але й до суспільного інтересу і невдалого досвіду ветеранів Першої світової. Уряд розумів неминучість повоєнної конверсії і скорочення воєнних замовлень на фоні масової демобілізації мільйонів людей. Тобто рішення приймалося за реальної загрози повторення гіркого досвіду Першої світової війни. Таким чином, «Акт реадaptaції службовців» розглядався, перш за все, як відповідь на загрозу стабільності суспільства у цілому. По-друге, можливостями, що надавав закон, скористалася неймовірно велика кількість ветеранів. Наприклад, станом на середину 1950-х років лише пільги для навчання використали близько 8 мільйонів ветеранів [33]. Для порівняння послугами сучасної Системи охорони здоров'я Департаменту у справах ветеранів США користуються за різними оцінками лише від 13 [34] до 62 [35] відсотків ветеранів. В Україні медичними послугами скористалося близько 27 відсотків учасників АТО [16, с.121]. На нашу думку, таку різницю відмінності у популярності повоєнних заходів з адаптації, у порівнянні із сучасними аналогами, можна пояснити тільки тим, що вони в повній мірі відповідали як потребам самих ветеранів, так і суспільства у цілому. По-третє, надані законом пільги для ветеранів не тільки не стали тягарем для економіки і суспільства, але й справили на них стимулюючий вплив. Запровадження закону докорінно змінило американську систему освіти. Вона вперше стала реально доступною для великої кількості людей з незаможних верств суспільства. Залучення мільйонів ветеранів до закладів освіти сприяло найбільшому їх кількісному зростанню за всю історію країни. В багатьох університетах кількість студентів потроїлася, а кількість викладачів подвоїлася. Університети і коледжі зростали фізично, розбудовуючи

нові корпуси і гуртожитки. Суттєво змінився гендерний та віковий баланс. Однак найбільш важливішою стала переорієнтація вищої освіти з класичних дисциплін на ринково-орієнтовані предмети. Зміни в освіті опосередковано справили істотний вплив на інші сфери життя суспільства. Вони сприяли зростанню якості робочої сили, з якою пов'язують стрибок у продуктивності праці у повоєнний період. Суттєве зростання середнього класу також, до певної міри, було зумовлено ростом освітнього рівня населення. В сфері житлових можливостей закон сприяв будівельному буму, міграції середнього класу до приватних будинків у передмістях, а також різкому розширенню того, що відомо як гетто для африканського та латиномовного населення, закріпленню сегрегації [31].

Отже можна вважати, що «Акт реадaptaції службовців» поклав початок інституційному підходу до соціальної адаптації військовослужбовців. Причина цього полягає не тільки в тому, що він надавав ряд можливостей для звільнених зі служби та унормовував цю допомогу, а головне тому, що при його розробці і втіленні враховувалися потреби цілого суспільства. Тобто соціальна адаптація військових перетворювалася на соціальний інститут зі своїми чітко окресленими функціями, спрямованими не тільки на ветеранів, але й на суспільство у цілому.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Аналіз існуючих підходів до соціальної адаптації військовослужбовців очевидно слід розпочати з констатації того факту, що «загальноприйнятих» визначень як самого поняття, так і процесу, до якого воно відноситься, просто не існує. Це в однаковій мірі стосується як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури. Відмінності у тлумаченні поняття та розумінні процесу соціальної адаптації військовослужбовців чітко простежуються залежно від сфери зайнятості автора, наукових інтересів, теоретичних підходів, країни і часу проведення наукового дослідження, культурного і соціального середовища. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі це поняття нерідко вживається як синонім поряд з іншими подібними термінами та підміняється ними. Більше того, немає консенсусу і щодо вживання саме поняття соціальна адаптація як такого, що адекватно відображає процес повернення від воєнного до мирного життя. Поряд з ним в Україні та за кордоном вживаються такі поняття як реінтеграція, перехід, реадаптація, інтеграція до громади.

Зважаючи на актуальність проблеми, у вітчизняній літературі з'явилася доволі значна кількість публікацій, присвячена соціальній адаптації військовослужбовців. Можна згадати як окремі статті, так і монографії [10] та методичні рекомендації щодо роботи з цією категорією осіб. Аналіз вітчизняної літератури дозволяє, на нашу думку, виділити переважно три категорії публікацій. По перше, це теоретичні узагальнення, що базуються на роботах вітчизняних та зарубіжних авторів. По друге, це описи зарубіжних практик соціальної адаптації бійців. По третє, дещо окремо стоять публікації, в яких представлені перші узагальнення нового вітчизняного досвіду адаптації колишніх бійців.

Можна стверджувати, що у вітчизняній літературі, навіть присвяченій проблемам соціальної роботи, лівова частка уваги приділяється психологічним, медичним та медико-соціальним підходам адаптації бійців та членів їх сімей.

Соціальним аспектам, на важливості яких наголошують зарубіжні та вітчизняні практики, а також самі учасники бойових дій, приділено значно менше уваги.

Зупинимо свою увагу на літературі, переважно присвяченій саме соціальним аспектам адаптації колишніх військовослужбовців. Тарас Вдовиченко у своєму дослідженні вказує на велику групу українських дослідників, які, незважаючи на вживання дещо відмінних «семантичних конструкцій: соціальна адаптація..., соціально-психологічна адаптація..., соціальна та професійна адаптація» [14, с.169], зосереджують свою увагу на зайнятості як ключовому аспекті соціальної адаптації військовослужбовців. Вони «... так чи інакше наголошують на аспекті пристосування звільнених військовослужбовців до нових професійних відносин та умов праці, необхідності професійної модифікації та працевлаштування, забезпечення трудової зайнятості тощо» [14, с.169]. Саму соціальну адаптацію військовослужбовців вони трактують як процес «... їхнього пристосування до умов цивільного життя (цивільного середовища, громадянського суспільства) з ринковою системою відносин» [14, с.169]. Типовим в даному контексті є визначення, наведене А.Л. Красильщиковим, а саме: «Процес адаптації колишніх військовослужбовців відбувається як перехід її суб'єктів із системи “кадрова армія України” до системи “ринкова Україна”» [11, с.118]. Практично ідентичне визначення присутнє в статті О.О. Буряка та М.І. Гіневського – «Соціальна адаптація – процес активного пристосування офіцера і членів його сім'ї до нових умов проживання в громадянському суспільстві з ринковою системою взаємовідносин» [13, с.160].

Дещо осторонь стоять автори, які роблять акцент на засвоєння військовослужбовцями нових соціальних норм і ролей. Тобто мова, у нашому розумінні, йде очевидно про подолання маргіналізованого становища, пов'язаного з переходом з однієї до іншої соціальної групи. Сам процес соціальної адаптації ці автори вбачають у застосуванні комплексу педагогічних, соціальних, психологічних і правових заходів [12, с.261].

У вітчизняних офіційних документах вживаються визначення, які фактично повторюють ті, що поширені у науковій літературі. Так у концепції Державної

цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2011 року вона визначається наступним чином: «Адаптацією військовослужбовців та членів їх сімей є соціальний процес їх активного пристосування до нових соціальних умов проживання в цивільному середовищі з ринковою системою відносин, який передбачає освоєння норм і правил такого середовища, оволодіння професією, спеціальністю, реалізацію прав, у тому числі на працю, формування нових правил поведінки і самоусвідомлення, що забезпечує комфортний перехід до нових умов життя.» [36].

Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» не містить чіткого визначення самого поняття соціальної адаптації. Проте контекст, в якому вживається це поняття, чітко вказує саме на сферу зайнятості та професійної підготовки як на пріоритети процесу (Пункт 5, стаття 8) [37].

Між тим слід визнати, що складові процесу соціальної адаптації визначені в офіційних документах включають не тільки вдосконалення професійних навичок, але й психологічний і правовий компоненти. «Адаптація військовослужбовців та членів їх сімей включає такі основні складові:

психологічну - оволодіння системою цінностей (нормами, установками, зразками поведінки), культурою, які існують у цивільному середовищі, з метою виконання наявних у ньому вимог до особистості;

правову - освоєння правових норм, які регламентують соціальний і правовий статус особи, звільненої з військової служби, та членів її сім'ї, визначають їх права, обов'язки і можливості, а також оволодіння інформацією про державні органи, установи і організації, які можуть допомогти в освоєнні таких норм і реалізації своїх прав і можливостей;

професійну - залежно від професії спеціалізоване удосконалення наявних професійних знань, умінь і навичок або оволодіння новими та подальше успішне працевлаштування» [36].

Таким чином, незважаючи на визнання важливості інших сфер соціальної адаптації військовослужбовців, вітчизняна соціальна наука зосередила свою увагу переважно на проблемах, пов'язаних з професійною підготовкою та працевлаштуванням колишніх військових, їх адаптації до умов ринку праці. Подібні уявлення про цей процес чітко прослідковуються і у національному законодавстві.

На нашу думку, цілком природно, що в іноземній літературі, яка має значно довшу традицію висвітлення проблеми, представлений ще ширший спектр думок, визначень і підходів щодо процесу переходу військовослужбовців від воєнного до мирного життя.

В першу чергу, заслуговує на увагу дискусія щодо визначення самого процесу переміщення військовослужбовця з військової служби в цивільне життя. В цьому контексті нам видаються вкрай цікавими результати емпіричного дослідження «Реінтеграція військовослужбовців та ветеранів: концептуальний аналіз, уніфіковане визначення та ключові сфери», проведеного американськими дослідниками Крістін Ельнітські, Мікаель Фішер та Кара Блевінс [22]. Автори роботи спробували вирішити доволі практичну та винятково важливу проблему «валідного та надійного вимірювання реінтеграції» [22]. Також в процесі дослідження було уточнено на що спрямовано та з чого складається процес реінтеграції, до яких результатів він призводить. Очевидно, що подібна інформація має практичне значення, оскільки дозволяє не тільки планувати і здійснювати, але й оцінювати успішність процесу реінтеграції військовослужбовців.

Проте, незважаючи на прикладне значення роботи, нас цікавить дещо інший її аспект. В процесі дослідження автори змушені були проаналізувати найрізноманітніші визначення реінтеграції та суміжних понять, що визначають процес повернення до цивільного життя, а саме: перехід, реадаптація, інтеграція до громади. Застосувавши якісні і кількісні методи було проаналізовано 117, із 1459 попередньо відібраних, наукових робіт на дану тематику, виданих у проміжку між 1990 і 2015 роками. Це дозволило авторам констатувати те, що,

незважаючи на іноді паралельне використання понять, вони мають суттєві відмінності, оскільки представляють відмінні концепції, та частота їх вживання залежить від певного періоду часу. Тобто одні концепції з часом витісняються іншими, що відображає зміни у загальному розумінні і підходах до процесу повернення військовослужбовців до цивільного життя.

Щодо концептуальних відмінностей було встановлено, що поняття реадaptaція, як і процес, що йому відповідає, основну увагу зосереджують на психологічній функції учасника процесу, психологічних та емоційних змінах, пов'язаних з поверненням до цивільного життя, подоланням розладів. Поняття реадaptaція включає до себе багато аспектів: зайнятість, освіта, міжособистісні відносини, сфера здоров'я тощо, однак саме психологічні і емоційні зміни визначаються як рушійний фактор оволодіння новими цивільними ролями. Цей термін був надзвичайно поширеним у науковій літературі, але з 2009 року спостерігається доволі помітне скорочення у його використанні. Можливим поясненням цього є поширення в науковому середовищі ідеї про те, що повернення з воєнної служби вимагає багатофункціональних змін (психологічних, фізичних, соціальних), а не лише психологічних.

Концепція переходу до цивільного життя основну увагу приділяє переміщенню індивіда до різного роду цивільних закладів, рух в межах системи соціальних інститутів, які надають послуги, що пов'язані зі статусом ветерана. Термін перехід був маловживаним до 2004 року, коли став досить популярним серед наукової спільноти. Зараз він також доволі часто використовується.

Доволі подібна ситуація спостерігається з терміном реінтеграція, який практично не вживався до 2004 року, а згодом став дуже поширеним. Пік його використання припадає на 2011 рік – час виходу американських військ з Іраку. Разом з концепцією інтеграції до громади, реінтеграція робить основний акцент на оволодінні та виконанні учасником процесу багатьох соціальних ролей одночасно, наприклад учня у навчальному закладі, найманого працівника на роботі тощо. На відміну від усіх інших термінів, інтеграція до громади завжди використовувалася доволі спорадично [22].

Таким чином, ми можемо констатувати, що наукові уявлення про процес адаптації військовослужбовців до цивільного життя не є сталими, а постійно змінюються під впливом соціальних обставин, еволюції уявлень про його сутність та цілі.

Як зазначалося раніше, значна частина наукової літератури з даної проблематики присвячена саме психологічному, медичному та соціально-психологічному аспектам адаптації військовослужбовців. Саме тому дещо осторонь стоять дослідження, які розглядають цей процес переважно в соціальному контексті. Вчені виділяють три основні культурні фактори, які на їх думку, істотно впливають на процес переходу військовослужбовця з армії до цивільних соціальних інститутів, а саме: соціалізація, гендер та ідентичність [23, с.3]. В контексті соціалізації головна увага приділяється відмінностям між тим, як цей процес відбувається в армії і цивільних інститутах. Тут виділяють такі фактори як швидкість процесу соціалізації у війську та його планована скерованість, тоталітарний тип самого інституту армії, що забезпечує жорсткий соціальний контроль, майже відсутність альтернативних, девіантних, взірців поведінки, безальтернативність та самоідентифікація, що базується на повному отождоженні себе зі збройними силами.

Що стосується гендеру, то його основний вплив на процес переходу до цивільного життя вбачається не стільки у виконанні певних гендерних ролей, скільки у засвоєнні цінностей, пов'язаних з таким поняттям як мужність. Серед них виділяють, в першу чергу, чітку і зрозумілу ієрархію, а також фізичну і емоційну стійкість, здатність долати труднощі, самовпевненість, агресивність. Однак на процес соціальної адаптації можуть негативно вплинути не самі ці «чоловічі» цінності, а стійке несприйняття протилежних, доволі поширених у цивільному житті стандартів поведінки, а саме: залежності, емоційності, демократичності тощо.

Дослідження вказують також на сильний вплив воєнної ідентичності на процес соціальної адаптації. В цьому контексті важливу роль відіграє те, що військовий себе скоріше сприймає як суб'єкта ніж об'єкта в армії. Не менш

важливу роль у самоідентифікації відіграє володіння символічними цінностями: зброєю, бойовою технікою, позначками на погонах. Вони вказують на місце людини в армійській ієрархії, на межі її влади, окреслюють її здібності [23, с.4-5]. У цивільному житті і символічні цінності значно відрізняються, та й впливають вони на формування ідентичності особи дещо в інший спосіб.

На нашу думку, оригінальний підхід було запропоновано групою британських учених у роботі «Перехід від військового до цивільного життя: вивчення культурної компетенції» [23]. Автори проаналізували перехід від воєнного до цивільного життя за допомогою теоретичних положень та концепцій П'єра Бурдьє. Відмінності армійського та мирного життя, а також можливий вплив воєнного досвіду на подальшу долю ветеранів розглядалися в контексті таких концепцій П'єра Бурдьє як габітус, капітал та соціальне поле. На думку авторів, концепція культурної компетенції дозволяє застосувати теорію П. Бурдьє до процесу переходу від мирного до цивільного життя в контексті габітусу, капіталу та соціального поля. Під культурною компетенцією індивіда мається на увазі «розуміння того, що є відповідним або неприйнятним в конкретному соціальному та культурному контексті» [23, с.8]. Це розуміння серед військовослужбовців формується під стійким впливом їх втраченого хабітусу: армійської дружби і колективу, чіткого місця в ієрархії, визнаних заслуг, колективізму тощо. Змінюється і соціальне поле. Чи не головною відмінністю стає те, що індивід опиняється в середовищі, де він перестає бути гвинтиком великого інституту, а стає самостійним гравцем на багатьох полях, що вимагає засвоєння нових, часто відмінних одна від іншої ролей. Саме в цьому вбачаються основні причини проблем і викликів, що стоять перед ветеранами в процесі трансформації до мирного життя. Водночас третій компонент теорії П.Бурдьє, культурний капітал, розглядається і як можливий додатковий виклик процесу, і як важливий фактор успішної трансформації. «Існують визначені форми інституалізованого культурного капіталу, який засвоєний та цінується воєнними. Розуміння того, як мобілізувати цей капітал в прийнятні цивільні норми є суттєвим для «хорошого»

переходу та збільшує ймовірність успішних працевлаштування та особистих результатів» [23, с.15].

Зарубіжні автори розглядають не тільки безпосередню роль культурних факторів соціальної адаптації військовослужбовців, але й аналізують їх вплив на розуміння самого процесу.

В цьому контексті показовим є дослідження Едгара Джонса «Історичні підходи до бойових розладів» [24]. Його автор переконливо продемонстрував, що не тільки підходи до соціальної адаптації військовослужбовців, але навіть фізичні і психологічні розлади, пов'язані зі службою в армії, мають міцне культурне підґрунтя. Едгар Джонс проаналізував відомі розлади здоров'я учасників воєнних кампаній за період, який передував 1914 року до часів війни в Іраку. На його думку, саме культурні фактори відігравали провідну роль у визначенні, розумінні та визнанні розладів, пов'язаних з участю в бойових діях. Якщо для солдат, що брали участь у кампаніях до 1914 року, звичайним ставали так звані «розлади функції серця», то для учасників Першої світової війни показовим став «шок обстрілу», а в наш час все більше уваги приділяється ПТСР. Причини таких відмінностей автор вбачає у таких соціально-культурних факторах як рівень розвитку медицини, визнані у суспільстві пріоритети у розвитку медичних знань, культура, спосіб, ведення бойових дій тощо. Наприклад, саме жвавий розвиток кардіології у ХІХ ст., суспільний інтерес до неї та високо маневрені війни без засобів механізації, коли солдат змушений переносити важке спорядження на значні відстані, сприяли тому, що саме функція серця розглядалася як така, що зазнає найбільшого негативного впливу бойових дій. Під час Другої світової війни основний акцент змістився на розлади травлення і психологічні симптоми. Водночас, дослідження не підтверджують, що розлади травлення були масовим явищем. Базуючись на подібних аргументах автор стверджує, що саме культура створює умови для «..нових медичних пояснень, які задовольняють більшість суспільства в певний час...» [24]. Більше того, як ветерани так і лікарі схильні акцентувати увагу на тих симптомах, які частіше обговорюються в суспільстві. На нашу думку, це має важливе значення для розуміння процесу соціальної адаптації

військовослужбовців. Визнання або несприйняття суспільством певних розладів фізичного або психологічного здоров'я військовослужбовців істотно впливає на зміст процесу адаптації, його складові та, що не менш важливо, фінансове забезпечення. З іншого боку, самі ветерани формулюють свої потреби під значним впливом поширених у суспільстві уявлень і переконань.

На нашу думку, така ситуація вказує, з одного боку, на складність та багатомірність самого процесу, а з іншого – на доволі відмінні уявлення у різних суспільствах та соціальних групах щодо функцій соціальної адаптації військовослужбовців. Іншими словами, немає, і очевидно не може бути, єдиної думки про те, що має стати кінцевим результатом цього процесу для суспільства. Цілком природно, що частина населення, і навіть самих ветеранів, сприймають соціальну адаптацію не більше як процес одержання своєї винагороди у вигляді кошика з пільгами і послугами. Інші очікують, що результатом повинне стати відновлення свого роду статус-кво – повернення ветеранів до життя, яким вони жили до війни. Дехто відверто побоюється людей з «враженою» психікою, які не мають ані житла, ані роботи. Відповідно соціальну адаптацію вони сприймають як надання психологічних послуг, забезпечення житлом і роботою. Ще інші вбачають у ветеранах потенціал змін у соціальному, економічному і політичному житті суспільства, а тому очікують від адаптації їх інтеграції і активізації в різних цивільних сферах життя.

Також різняться і уявлення про те як повинен відбуватися цей процес. Традиційно вважається, що соціальні інститути повинні надати ветеранам все необхідне для адаптації і забезпечити здійснення самого процесу. Останнім часом все частіше звучить думка про посилення ролі самих колишніх військовослужбовців. Тобто роль суспільства у даному випадку полягає у створенні умов, а від ветеранів очікується активна діяльність, спрямована на налагодження свого цивільного життя [38].

Сучасні дослідження також вказують на необхідність нових, нетрадиційних підходів до соціальної адаптації військовослужбовців. Їх новизна полягає, в першу чергу, вклученні до процесу членів сімей військовослужбовців та

активному залученні самих ветеранів до допомоги своїм побратимам. Однак найбільш важливими, на нашу думку, є ініціативи, що спрямовані на раннє виявлення проблем, запровадження свого роду проактивних підходів.

Одним із таких підходів втілюється у Програму «Комплексної придатності солдату». Програма реалізується з 2010 року для військовослужбовців армії США у співпраці з членами їх сімей. Її головна ідея полягає в тому, що необхідно не реагувати на проблеми, коли вони загострюються, а запобігати їх виникненню на ранніх етапах, ще під час проходження служби. Програма передбачає чотири етапи. На першому із них відбувається оцінювання психологічної придатності з використанням Глобального інструменту оцінювання. Важливо, що цей процес не є одноразовим, а повторюється регулярно протягом всієї кар'єри військового. На наступному етапі відбуваються загальні тренінги з підвищення психологічної стійкості, де солдати і офіцери опановують техніки швидкого психологічного відновлення себе і своїх підлеглих. Третій компонент передбачає проведення індивідуальних тренінгів, які залежать від результатів оцінювання. Вони можуть стосуватися потреб, пов'язаних з емоційним, соціальним, сімейним або духовним життям військовослужбовців. Останній компонент передбачає підготовку тренерів з психологічної стійкості з середовища самих військових. Їх метою є розвиток навичок, пов'язаних з розумовою, емоційною, фізичною стійкістю та підтримка психологічної стійкості колег [26, с.6].

Активно обговорюється і втілюється в життя запровадження «подібний до подібного» підходу у соціальній адаптації бійців. Важливо відзначити, що це стосується навіть такої делікатної сфери як психічне здоров'я та пов'язані з ним розлади. Наприклад, американські практики вказують на дві основні проблеми у роботі з колишніми бійцями, що страждають на ПТСР, а саме: багатомірність самого розладу та складності у залученні ветеранів до терапії. У контексті першої проблеми психіатр Джонатан Шей, який спеціалізується на роботі з пацієнтами, що страждають на ПТСР, навіть запропонував термін «моральна рана» для позначення психологічного, культурного і духовного аспектів бойової травми. «Вона руйнує здатність довіряти. Вона залишає по собі відчай, очікування, що

тобі зашкодять, принизять або використають» [27]. Перша проблема породжує другу. Спеціаліст з ПТСР, доктор Шейлі Джеїн, зазначає, що «сама природа розладу робить ветеранів зневіреними. Останньою особою, яку б вони хотіли бачити, це когось як я, хто сидить в офісі та належить до абсолютно іншого світу». Джонатан Шей констатує те ж саме і пропонує рішення. «Традиційна медична модель, терапія в офісі із зачиненими дверима, є останньою річчю, яка їм потрібна. Я переконаний, що саме тут потрібні приятелі (такі ж ветерани). Вони є незамінними. Це дозволяє залучити громаду до лікування цих ран» [27].

Підтримка приятелів дозволяє встановити контакт з ветеранами, з чим часто не справляються професіонали в сфері психічного здоров'я. Використовуючи різні засоби, телефон, особисті зустрічі, приятелі допомагають бійцям долати щоденні виклики та адаптуватися до цивільного життя. Важливо, що ці поради базуються на власному досвіді. Задача приятеля не надавати психіатричні послуги, а допомагати долати бар'єри, які заважають ветеранам одержувати необхідну допомогу.

Ефективність системи приятелів у роботі з ветеранами, що страждають на ПТСР, призвела до активного запровадження подібних програм в різних регіонах США. Наприклад, Школа медицини Стенфордського університету спільно з відділенням Департаменту у справах ветеранів у Пало Алто запровадили Програму приятельської підтримки. Протягом двох років до програми приєдналося близько 200 ветеранів, яких у звичайних умовах було б важко залучити до традиційної терапії. Сімдесят п'ять відсотків її учасників вважають, що отримали необхідну допомогу. Слід зазначити, що серед тисяч ветеранів, які знаходяться під опікою Департаменту у справах ветеранів та страждають на ПТСР, стрімко зростає популярність приятельської підтримки. Проведені дослідження вказують на те, що запровадження системи приятелів суттєво сприяє залученню ветеранів і до традиційної терапії.

Ефективність системи приятелів не обмежується сферою психічного здоров'я. Група військових та ветеранів Національної гвардії Мічигану спільно з Університетом Мічигану та Університетом штату Мічиган запровадили програму

волонтерську програму для ветеранів «Притель прителю». Волонтери набираються із учасників ветеранських організацій регіону. Після спеціальної підготовки, зокрема з навичок спілкування, використання ресурсів громади тощо, вони надають допомогу іншим ветеранам. Спектр послуг є доволі широким, а саме: консультування з фінансових і правових питань, одержання пільг, освіта, працевлаштування, проблеми психічного здоров'я та узалежнення. Також надається допомога тим ветеранам, хто вже бере участь в різноманітних реабілітаційних програмах, але потребує додаткової підтримки і мотивації [28].

Природність цього підходу до реабілітації ветеранів є настільки очевидною, що в багатьох містах України, часто на інтуїтивному рівні, колишні бійці починають його використовувати, а саме: переконують своїх товаришів долучитися до програм реабілітації, підтримують один одного у започаткуванні власної справи, вирішенні щоденних проблем тощо. Слабкою ланкою у цьому процесі є те, що така робота повинна бути системною, а той, хто надає допомогу і радить – підготовленим. Очевидно, що університети, як і у випадку із США, могли б взяти на себе цю роль, а саме спільно із ветеранськими організаціями розробити програми приятельської допомоги та забезпечити підготовку волонтерів із числа колишніх бійців.

Таким чином, домінуюча модель соціальної адаптації військовослужбовців є тісно пов'язаною та, до певної міри зумовленою загальним станом розвитку суспільства та його інститутів. Особливу роль в цьому процесі відіграють економіка, право, політика, громадянське суспільство, цивільний контроль за збройними силами та й сама армія. На нашу думку, інституційна модель соціальної адаптації військовослужбовців можлива лише за умов високого рівня інституалізації інших соціальних інститутів суспільства, в тому числі збройних сил. В даному контексті під інституалізацією слід розуміти не тільки впорядкування та унормування інститутів, але й чітке визначення і визнання їх соціальних функцій.

Саме чітке розуміння потреб широкого суспільства, а не тільки ветеранів, лягло в основу першого, на нашу думку, справді інституційного підходу до

адаптації військовослужбовців в США по завершенні Другої світової війни. Не дивно, що він ліг в основу моделі, яку зараз прийнято називати традиційною.

Інституалізація соціальної адаптації не вирішує проблеми її змістового наповнення, а навпаки залежить від розуміння цього процесу в різні історичні періоди та за різних соціальних, економічних, політичних та культурних умов. Ми вважаємо, що саме цим зумовлена відсутність єдиного бачення, не говоримо вже про визначення, процесу соціальної адаптації як у вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі.

Незважаючи на певне розмаїття визначень і підходів, як для вітчизняної наукової літератури, так і для офіційних установ характерним є наголос на професійну перепідготовку і пристосування до умов ринкової економіки як пріоритет в процесі та результаті соціальної адаптації.

В іноземній, переважно англомовній, літературі помітною є тенденція до двох основних змін у розумінні процесу соціальної адаптації військовослужбовців. По-перше, на заміну тлумаченню цього процесу як переміщенню особи з одного соціального інституту (армії) до інших (цивільних), який відбувається за допомогою ще інших спеціальних інститутів, приходиться його визнання як пристосування до цивільного життя. По-друге, на зміну уявленню про, в першу чергу, психологічне пристосування приходиться розуміння необхідності багатофункціональних змін: психологічних, фізичних, соціальних. Така еволюція поглядів на процес входження особи до цивільного життя знайшла своє відображення і у поступовій зміні домінуючих концепцій та відповідних термінів, які його позначають, а саме: перехід, реадаптація, реінтеграція, інтеграція до громади.

Також слід зазначити, що для зарубіжної наукової літератури характерною є посилена увага як до культурного середовища, так і до культурних факторів процесу соціальної адаптації військовослужбовців. Роль культурного середовища розглядається як на мега рівні (цілого суспільства), так і на рівнях соціальних інститутів, наприклад армії, і соціальних груп (солдати, офіцери, жінки, тощо).

Недоліки традиційної інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців іноземні автори схильні пояснювати переважно двома основними причинами. По-перше, вона скоріше реагує на виклики, а не упереджує їх. По-друге, традиційна система перетворює військовослужбовця у пасивного набувача пільг і послуг, який має право на свого роду «подарунковий набір» від держави. Відповідно вирішення існуючих проблем розглядається в контексті запровадження проактивних підходів і методик, які б дозволили попередити виникнення складнощів при переході до цивільного життя. Не менш важливою є зміна ролі самого військовослужбовця, а саме його активізація і дієва участь в процесі власної адаптації. Одним із відображень цього процесу є теоретичне обґрунтування і практичне запровадження так званих «подібний до подібного» підходів.

ВИСНОВКИ

В процесі дослідження нами було проаналізовано соціально легітимізовані уявлення щодо процесу соціальної адаптації військовослужбовців. В цьому контексті слід констатувати, що домінуюча модель соціальної адаптації військовослужбовців є тісно пов'язаною та, до певної міри зумовленою загальним станом розвитку суспільства та його інститутів. Особливу роль в цьому процесі відіграють економіка, право, політика, громадянське суспільство, цивільний контроль за збройними силами та й сама армія. На нашу думку, інституційна модель соціальної адаптації військовослужбовців можлива лише за умов високого рівня інституалізації інших соціальних інститутів суспільства, в тому числі збройних сил. В даному контексті під інституалізацією слід розуміти не тільки впорядкування та унормування інститутів, але й чітке визначення і визнання їх соціальних функцій.

Саме чітке розуміння потреб широкого суспільства, а не тільки ветеранів, лягло в основу першого, на нашу думку, справді інституційного підходу до адаптації військовослужбовців в США по завершенні Другої світової війни. Не дивно, що він ліг в основу моделі, яку зараз прийнято називати традиційною.

Інституалізація соціальної адаптації не вирішує проблеми її змістового наповнення, а навпаки залежить від розуміння цього процесу в різні історичні періоди та за різних соціальних, економічних, політичних та культурних умов. Ми вважаємо, що саме цим зумовлена відсутність єдиного бачення, не говорячи вже про визначення, процесу соціальної адаптації як у вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі.

Незважаючи на певне розмаїття визначень і підходів, як для вітчизняної наукової літератури, так і для офіційних установ характерним є наголос на професійну перепідготовку і пристосування до умов ринкової економіки як пріоритет в процесі та результаті соціальної адаптації.

В іноземній, переважно англомовній, літературі помітною є тенденція до двох основних змін у розумінні процесу соціальної адаптації військовослужбовців. По-перше, на заміну тлумаченню цього процесу як переміщенню особи з одного соціального інституту (армії) до інших (цивільних), який відбувається за допомогою ще інших спеціальних інститутів, приходиться його визнання як пристосування до цивільного життя. По-друге, на зміну уявленню про в першу чергу психологічне пристосування приходиться розуміння необхідності багатофункціональних змін: психологічних, фізичних, соціальних. Така еволюція поглядів на процес входження особи до цивільного життя знайшла своє відображення і у поступовій зміні домінуючих концепцій та відповідних термінів, які його позначають, а саме: перехід, реадаптація, реінтеграція, інтеграція до громади.

Також слід зазначити, що для зарубіжної наукової літератури характерною є посилена увага як до культурного середовища, так і до культурних факторів процесу соціальної адаптації військовослужбовців. Роль культурного середовища розглядається як на мега рівні (цілого суспільства), так і на рівнях соціальних інститутів, наприклад армії, і соціальних груп (солдати, офіцери, жінки, тощо).

Недоліки традиційної інституційної моделі соціальної адаптації військовослужбовців іноземні автори схильні пояснювати переважно двома основними причинами. По-перше, вона скоріше реагує на виклики, а не

упереджує їх. По-друге, традиційна система перетворює військовослужбовця у пасивного набувача пільг і послуг, який має право на свого роду «подарунковий набір» від держави. Відповідно вирішення існуючих проблем розглядається в контексті запровадження проактивних підходів і методик, які б дозволили попередити виникнення складнощів при переході до цивільного життя. Не менш важливою є зміна ролі самого військовослужбовця, а саме його активізація і дієва участь в процесі власної адаптації. Одним із відображень цього процесу є теоретичне обґрунтування і практичне запровадження так званих «подібний до подібного» підходів.

Отже загальний рівень розвитку українського суспільства, ступінь інституалізації його основних інститутів, зумовлює існування в країні моделі соціальної адаптації військовослужбовців, яку можна віднести радше до частково інституційних. При цьому переважає уявлення про процес соціальної адаптації як, в першу чергу, пристосування до умов ринкової економіки шляхом професійної підготовки (перепідготовки) та забезпечення зайнятості.

В сфері практичної реалізації соціальної адаптації військовослужбовців найбільш критичним моментом залишається відносно низький рівень охоплення ветеранів. Навіть досвід країн з міцною інституційною моделлю соціальної адаптації військовослужбовців вказує на те, що розбудови самої системи не достатньо. Потрібні нові підходи до організації процесу. В першу чергу, це стосується залучення і стимулювання ветеранів до участі в програмах соціальної адаптації. Це можливо досягнути шляхом врахування потреб ветеранів. В цьому контексті частково інституційний характер вітчизняної моделі соціальної адаптації, який допускає залучення недержавних організацій, може стати у нагоді. Неурядові організації є більш гнучкими та відкритими до інновацій. Саме вони є майданчиками, де проходять апробацію різноманітні нові підходи та методи, наприклад «подібний до подібного».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The United Nations in Ukraine. 2018. "Four years of conflict in Ukraine leave 4.4 million people in a dire humanitarian situation." Accessed October 23. <http://www.un.org.ua/en/information-centre/news/4326-four-years-of-conflict-in-ukraine-leave-4-4-million-people-in-a-dire-humanitarian-situation>.
2. Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО. Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій. 2018. URL: <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html> (дата звернення: 17.11.2018).
3. Åslund, Anders. 2018. *Kremlin Aggression in Ukraine: the Price Tag*. Washington: Atlantic Council. Accessed October 23. http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Kremlin_Aggression_web_040218_revised.pdf.
4. Соціологічна група «Рейтинг». Соціально-політичні настрої населення: липень 2018. Київ: Соціологічна група «Рейтинг». 2018. URL: http://ratinggroup.ua/getfile/297/rg_ukraine_072018_press.pdf (дата звернення: 23.10.2018).
5. White, T. (2014). The buddy system. Veterans help veterans combat PTSD. *Stanford Medicine*, Balancing Act. The immune system. Retrieved from <https://stanmed.stanford.edu/2014fall/the-buddy-system.html#>
6. Shane L., Kime P. (2016). New VA study finds 20 veterans commit suicide each day. *Military Times*. Retrieved from <https://www.militarytimes.com/veterans/2016/07/07/new-va-study-finds-20-veterans-commit-suicide-each-day/>
7. National Coalition for Homeless Veterans. *Background & Statistics*. Retrieved from http://nchv.org/index.php/news/media/background_and_statistics/
8. Головний військовий прокурор Анатолій Матіос заперечив інформацію Міноборони стосовно того, що кількість самогубств в армії цього року на тому ж рівні, що й торік [Електронний ресурс] // УКРІНФОРМ. - Режим доступа: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2410805-samogubstva-v-armii-matios->

- nazvav-brehneu-zaavu-generalaminoboroni.html (дата звернення 29.03.2018). – Назва з екрана.
9. Официально 500 участников АТО совершили суицид, реальная цифра может быть в разы выше [Електронний ресурс] // Українські новини. - Режим доступа: <https://ukranews.com/news/504262-ofycyalno-500-uchastnykov-ato-sovershyly-suycyd-realnaya-cyfra-mozhet-byt-v-razy-vyshe> (дата звернення 22.06.2017). – Назва з екрана.
10. Рубцов В.С. Адаптация кадровых военнослужащих и конверсия военных объектов [Электронный ресурс] / В.С. Рубцов. – К., 2009. – 372 с. – Режим доступа : http://ifsa.kiev.ua/files/IFSA_2009.pdf.
11. Красильщиков А.Л. Соціальна адаптація звільнених у запас військовослужбовців (проблеми та досвід їх вирішення в Україні та зарубіжних країнах) / А.Л. Красильщиков // Демографія та соціальна економіка — 2005. — № 2. — С. 117-125.
12. Абрамов Є.В. Адаптація військовослужбовців, звільнених в запас як інструмент забезпечення їх конкурентоспроможності на ринку праці [Текст] Є.В. Абрамов // Економіка і організація управління, 2016. - №2 (22). – С. 259-265.
13. Буряк О.О. Соціальна адаптація армії України до нових умов існування / О.О. Буряк, М.І. Гіневський // Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил. – 2014. – № 4(41). – С. 160-166.
14. Тарас Вдовиченко. Соціальна та професійна адаптація звільнених військовослужбовців як об'єкт фінансового забезпечення / Т.Вдовиченко // Світ фінансів. – 2017. № 1 (50). – С. 166–180.
15. Берездецька Л. Особливості користування державними програмами демобілізованими учасниками АТО в українському суспільстві [Текст] / Л.Берездецька // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2016. – Випуск 1/2 (29-30) – С. 30-38.
16. Харченко О., Мраморнова О. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України [Текст] / О.Харченко, О.Мраморнова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія,

- теорія, методи». – 2016. – Том 37 – С. 115-124.
17. Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО [Електронний ресурс]: (Дослідження) / МБФ «Відродження, Психологічна кризова служба України. – 2016 – Режим доступу: <http://www.psychservice.org/wp-content/uploads/2016/03/Дослідження-“Психологічна-та-соціальна-допомога-очима-ветеранів-АТО”.pdf>
 18. Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО (2017, лютий 10). *Соціологічне опитування демобілізованих* [Електронний ресурс]. – Електронні дані. - Режим доступу: <http://dsvv.gov.ua/pres-tsentr/sotsiologichne-opytuvannya-demobilizovanyh.html> (дата звернення 10.02.2017 р.). – Назва з екрана.
 19. Миськевич Т. Реабілітація військових АТО в Україні [Електронний ресурс] / Т. Миськевич // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. – Електронні дані. - Режим доступу: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2572:reabilitatsiya-vijskovikh-ato-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення 02.04.2018 р.). – Назва з екрана.
 20. Громадською організацією «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня». Аналітичний звіт. Виконання Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції / ГО «Всеукраїнська правозахисна організація «Юридична сотня». – 2017 - [Електронний ресурс]. – Електронні дані. - Режим доступу: https://legal100.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Analitic_Report_2017_359r.pdf (дата звернення 02.09.2018 р.). – Назва з екрана.
 21. Terziev, V., Dimitrova, S. (2014). A new view on social adaptation of the military, discharged from military service in Bulgaria.. *European Scientific Journal*, vol. 2. Retrieved from <https://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/4792/4608>
 22. Elnitsky, Ch., Fisher, M., Blevins, C. (2017). Military Service Member and Veteran Reintegration: A Conceptual Analysis, Unified Definition, and Key Domains. *Frontiers in Psychology*, v.8. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5348503/>

23. Cooper, L., Caddick, N., Godier, L., Cooper, A., Fossey, M. (2017, January). Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence. *Armed Forces & Society*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/312116394_Transition_From_the_Military_Into_Civilian_Life_An_Exploration_of_Cultural_Competence/download
24. Jones, E. (2006, April 29). Historical approaches to post-combat disorders. *Philosophical Transactions of the Royal Society B. Biological Sciences*(361(1468)), pp. 533–542. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1569621/#>
25. Morin, R. (2011). *The Difficult Transition from Military to Civilian Life*. Pew Research Center. Retrieved from <http://www.pewsocialtrends.org/2011/12/08/the-difficult-transition-from-military-to-civilian-life/>
26. Cornum, R., Matthews, M., Seligman, M. (2011). Comprehensive Soldier Fitness. Building Resilience in a Challenging Institutional Context. *American Psychologist*. Retrieved from <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-66-1-4.pdf>
27. White, T. (2014). The buddy system. Veterans help veterans combat PTSD. *Stanford Medicine*, Balancing Act. The immune system. Retrieved from <https://stanmed.stanford.edu/2014fall/the-buddy-system.html#>
28. *Buddy-to-buddy volunteer veteran program* [Brochure]. (n.d.) Michigan: University of Michigan. Retrieved from https://www.research.va.gov/media_roundtable/B2B_Brochure.pdf
29. Talcott Parsons on institutions and social evolution: selected writings / Leon H Mayhew, ed. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
30. Харарі Ю.Н. Homo Deus. За лаштунками майбутнього / Ювал Ной Харарі; пер. з англ. О. Дем'янчука. – Київ: Форс Україна, 2018. – 512 с.
31. Trowbridge, D. (2012). The Cold War at Home and Abroad, 1945–1953. In D. Trowbridge, *A History of the United States* (Vol. 2). FlatWorld. Retrieved from https://saylordotorg.github.io/text_a-history-of-the-united-states-vol-2/s12-02-postwar-america.html
32. An act to provide Federal Government aid for the readjustment in civilian life of

- returning World War II veterans, June 22,1944; Enrolled Acts and Resolutions of Congress, 1789-1996; General Records of the United States Government; Record Group 11; National Archives.
- 33.Olson, Keith. "The G. I. Bill and Higher Education: Success and Surprise," *American Quarterly* Vol. 25, No. 5 (December 1973) 596-610 in https://www.jstor.org/stable/2711698?seq=1#page_scan_tab_contents
- 34.Nelson, K., Starkebaum, G., Reiber, G. (2007). Veterans Using and Uninsured Veterans Not Using Veterans Affairs (VA) Health Care. *Public Health Reports*, 122(1): 93–100.
- 35.U.S. Department of Veterans Affairs (2017, January). *Analysis of VA Health Care Utilization among Operation Enduring Freedom (OEF), Operation Iraqi Freedom (OIF), and Operation New Dawn (OND) Veterans*. Retrieved from <https://www.publichealth.va.gov/docs/epidemiology/healthcare-utilization-report-fy2015-qtr3.pdf>
- 36.Про схвалення Концепції Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2017 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 р. № 1068-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-2013-p#n9> (дата звернення: 20.11.2018).
- 37.Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 15, ст.190.
- 38.US Department of Veterans Affairs. Center for Innovation. (2017). *Transforming veterans experiences during military-to-civilian transition: gaps and opportunities*. Retrieved from https://www.socialgrantmakers.org/sites/default/files/resources/VACI%20State%20of%20MCT_04192017%20%281%29.pdf
- 39.Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 45, ст.426.
- 40.Після війни: список пільг для учасників АТО [Електронний ресурс] // ОГО. - Режим доступа: <http://ogo.ua/articles/view/2017-12-08/90712.html> (дата звернення 29.03.2018). – Назва з екрана.

- 41.Гордієнко Є. Нормативно-правове забезпечення соціального захисту учасників бойових дій / Є. Гордієнко // Ефективність державного управління [Текст]. — Вип. 1 (54). Ч. 1. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. — С. 117-125.
- 42.Семигіна Т. Військовий конфлікт в Україні: виклики та можливості для соціальної роботи [Текст] / Т.Семигіна \ \ Україна в сучасному світі: виклики і можливості/ Зб. тез Міжнарод. наукової конференції викладачів, аспірантів і студентів – К.: Акад. праці, соц. відносин і туризму, 2016. – С. 12.
- 43.Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції: Розпорядження Каб. Міністрів України від 31 березня 2015 р. № 359-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/359-2015-p> (дата звернення: 20.11.2018).
- 44.Council of Europe Project “Strengthening the Human Rights Protection of Internally Displaced Persons in Ukraine”. 2016. *Enhancing the National Legal Framework in Ukraine for Protecting the Human Rights of Internally Displaced Persons*. Kiev: K.I.C. Accessed October 22. <https://rm.coe.int/baseline-coe-report-on-idp-/16808c9da5>.
- 45.Проект «Україна – Норвегія» [Електронний ресурс] // Міжнародний фонд соціальної адаптації. - Режим доступа: <https://ifsa.kiev.ua/proekt-ukraina---norvegiya> (дата звернення 29.11.2018). – Назва з екрана.
- 46.Shane L., Kime P. (2016). New VA study finds 20 veterans commit suicide each day. *Military Times*. Retrived from <https://www.militarytimes.com/veterans/2016/07/07/new-va-study-finds-20-veterans-commit-suicide-each-day/>
- 47.National Coalition for Homeless Veterans. *Background & Statistics*. Retrived from http://nchv.org/index.php/news/media/background_and_statistics/
- 48.American Public Health Association (2014, November 18). *Removing Barriers to Mental Health Services for Veterans*. Retrieved from <https://www.apha.org/policies-and-advocacy/public-health-policy-statements/policy-database/2015/01/28/14/51/removing-barriers-to-mental-health-services-for-veterans>
- 49.U.S. Department of Veterans Affairs (2018). *Department of Veterans Affairs - Budget In Brief*. Retrieved from <https://www.va.gov/budget/docs/summary/>

fy2019VAbudgetInBrief.pdf

50. Жиленко Р. Досвід США у запровадженні системи приятелів у роботі з ветеранами, що страждають на ПТСР [Текст] / Р. В. Жиленко // Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота / голов. ред. І.В. Козубовська. – Ужгород : Говерла, 2017. – Вип. 2 (41). – С.102-104.
51. Реабілітація постраждалих в умовах надзвичайних ситуацій та бойових дій. Посттравматичний стресовий розлад. За ред. К.Д.Бабова, І.Я.Пінчук, В.В.Стеблюка. - Одеса, 2015. - 240 с.
52. Ніздрань О.А. Активізація соціального капіталу як чинника підтримання психологічного здоров'я ветеранів війни на сході України [Текст] / О.А. Ніздрань // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. - №4 (29). – С. 111 – 117.
53. Шевчук В. І., Беляєва Н. М., Яворовенко О. Б. Соціальна реабілітація та її місце в комплексній реабілітації інвалідів-учасників антитерористичної операції [Текст] / В. І. Шевчук, Н. М. Беляєва, О. Б. Яворовенко// Зб . наук. прац. співробіт. НМАПО імені П. Л. Шупика. – 2017. - № 27. – С. 161-173.
54. Тімченко В.О. Рефлекс придушення або що заважає ветеранам АТО повернутися до звичайного мирного життя [Текст] / В.О.Тімченко // Проблеми екстремальної та кризової психології. - 2015. – №18. – С. 234-243.
55. Сороківська О. А., Котовська І.В., Луциків І.В. Формування ефективної політики зайнятості ветеранів АТО: загальнодержавний та регіональний аспекти [Текст] / О. А. Сороківська, І.В. Котовська, І.В. Луциків // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – №18. – С. 366-372.
56. Сороківська О.А., Мосій О.Б., Кужда Т.І. Вікриття власної справи як шлях соціально-економічної адаптації ветеранів АТО [Текст] / О.А. Сороківська, О.Б. Мосій, Т.І. Кужда// Інноваційна економіка. – 2017. - № 5-6 (69). – С.139-144.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСНОВНИХ ПОТРЕБ УЧАСНИКІВ АТО ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ В СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГАХ

Актуальність, мета та цілі дослідження

Повернення учасників АТО та членів їх сімей до цивільного життя є своєрідним викликом як для самих ветеранів, так і суспільства у цілому. На нашу думку, адекватна відповідь повинна включати зміщення акценту з соціального забезпечення на соціальні послуги для цієї категорії населення. Такий підхід передбачає постійне вивчення потреб ветеранів та членів їх сімей в громадах, де ці послуги надаються. З цією метою було проведено оцінку потреб військовослужбовців Збройних Сил України та інших силових структур, звільнених в запас, а також членів їх сімей, що беруть участь у проекті з професійної підготовки «Україна-Норвегія» в м.Ужгороді. Вона проводилася методами анкетування та «фокус-груп». Відповідно до завдань було визначено сфери життя ветеранів та членів їх сімей, які зазнали найбільшого впливу війни, досліджено потреби в соціальних послугах та окреслено фактори, що впливають на рівень їх використання цільовою групою. Вдалося виявити ряд закономірностей у використанні ветеранами соціальних послуг.

Одним із головних, спричинених війною на сході країни, викликів для українського суспільства є повноцінна адаптація ветеранів та членів їх родин до цивільного життя. Набутий протягом останніх років вітчизняний досвід, як і зарубіжна практика, жорстко вказують на можливу «ціну» невдачі у вирішенні цієї задачі як для ветеранів та членів їх родин, так і для суспільства у цілому. Формат публікації не дозволяє навести повну статистику, але й перелічені нижче дані є достатньо інформативними. Наприклад, у Сполучених Штатах самогубства серед ветеранів тривалий час залишалися у середньому на рівні 22 випадки щодня [27]. Щоправда останнім часом цей показник дещо знизився – до 20 смертей, що складає 18 відсотків всіх суїцидів у країні [46]. Майже 1,4 млн. ветеранів постійно

знаходяться під загрозою бездомності, 300 тис. вже мали такий досвід, а майже 39,5 тис. – перманентно живуть на вулиці [47]. Вітчизняні реалії не менш вражаючі. За даними Головного військового прокурора 518 учасників АТО покінчили життя самогубством. Більше того, спостерігається тенденція до зростання [8]. Збільшення кількості заяв щодо проявів насильства в сім'ях ветеранів війни на сході у 8 разів [9] розкриває ще один, нажаль не єдиний, вимір проблеми.

Слід визнати, що за короткий проміжок часу, в умовах війни та її фінансово-економічних наслідків, Україна зробила значний прогрес у розбудові системи соціального захисту учасників АТО та членів їх сімей. Прийнято цілий ряд необхідних законодавчих актів, запроваджено доволі широкий набір пільг, вдосконалюються вже існуючі та створюються нові послуги тощо.

Виникає питання щодо причин того, що ситуація з ветеранами суттєво не покращується, а в деяких випадках, як із суїцидами, навіть погіршується. Можливо відповідь слід шукати у несподіваних, на перший погляд, паралелях, які можна провести між українським та зарубіжним досвідом, наприклад американським. Ось лише деякі із них. У обох країнах проходження психологічної реабілітації учасниками бойових дій є обов'язковим, але наступні показники повною мірою вказують на реалії. Згідно американських досліджень від 56 до 87 відсотків військовослужбовців, які зазнали психологічного виснаження під час виконання завдань не одержали психологічної допомоги [48]. В Україні лише 0,1% учасників АТО скористалися цією послугою 2017 року [8]. В Сполучених Штатах під егідою Департаменту у справах ветеранів існує спеціалізована система послуг з охорони здоров'я (VA Health Care) із запланованим на 2019 рік бюджетом у 76,5 млрд. доларів [49]. Станом на 2015 рік, згідно даних самого департаменту, нею скористалися 62 відсотки ветеранів, що брали участь у бойових діях починаючи з 2001 року [35]. Показники, що наводяться дослідниками дещо різняться. Згідно опитування 2000 року, не користувалися медичними послугами Департаменту 87 відсотків, щоправда, від загальної кількості ветеранів [34]. Станом на весну 2016 року тільки 27 відсотків

учасників АТО скористалися медичними пільгами, які їм належать [16, с.121]. Як зазначив в цьому контексті Головний військовий прокурор України: «...наявність значного матеріального ресурсу не гарантує його раціонального та ефективного використання» [8].

Очевидно, що існують відмінності між двома країнами у матеріальному забезпеченні та організації системи пільг і послуг для учасників бойових дій. Однак експерти з обох країн, як і самі ветерани, вживають навіть подібні слова, щоб описати причини невдач в процесі адаптації до цивільного життя, а саме: брак інформації про наявні послуги; ветерани не знають, з чого почати, куди, в першу чергу, звернутися; тривале очікування на надання пільг і послуг; фізична віддаленість установ, що їх надають (вони, як правило розміщені у великих містах); складність оформлення паперів та бюрократія; відсутність механізму залучення колишніх бійців до системи пільг і послуг; брак кваліфікованого персоналу; відсутність зв'язку і взаєморозуміння з громадами, де вони проживають тощо [27; 8; 34; 17].

Ми поділяємо точку зору дослідників з обох країн, які вказують, на нашу думку, очевидне вирішення проблеми – зміщення акценту із соціального забезпечення на соціальні послуги, їх максимально можливе перенесення у громади та найширше залучення самих ветеранів не тільки в якості об'єктів, але й суб'єктів процесу адаптації [42; 28; 50; 47; 34].

Запропонований підхід безумовно повинен спиратися на вивчення потреб, ретельно зібрані кількісні та якісні емпіричні дані. Очевидно, що акцент у подібних дослідженнях слід змістити із загальнонаціонального на рівень регіональний, і навіть громад. Тобто туди, де ветерани АТО живуть і отримують послуги. Водночас ми в жодному разі не заперечуємо необхідність і важливість національних досліджень для розбудови системи соціальної адаптації учасників війни на сході України, визначення загальних тенденцій, виявлення інституційних потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як нами зазначалося у попередніх статтях [50], у вітчизняній літературі, навіть присвяченій проблемам

соціальної роботи, лівова частка уваги приділяється психологічним, медичним та медико-соціальним підходам до реабілітації бійців та членів їх сімей [51; 52; 53; 54]. Соціальним аспектам приділено значно менше уваги і часто вони зводяться до проблем соціального забезпечення бійців та членів їх сімей [55; 56].

Підхід, який ми поділяємо, зміщення акценту на надання послуг, передбачає вивчення потреб ветеранів і повинен спиратися на емпіричні дані. Саме таких публікацій явно бракує. Серед них слід виділити два загальнонаціональні дослідження, які стали результатом співпраці науковців і НУО. Перше було проведене весною 2016 року соціологами Київського національного університету ім. Тараса Шевченка за ініціативи Фонду ветеранів війни і учасників АТО, його результати представлено у низці публікацій [16; 15]. Дослідження дозволило виявити основні проблеми ветеранів АТО, дати оцінку ефективності роботи системи державних пільг, окреслити можливі причини, що впливають на гостроту соціальних негараздів цільової групи. Майже одночасно «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» за підтримки Міжнародного Фонду «Відродження» провела дослідження «Психологічна та соціальна допомога очима ветеранів АТО» [17]. В ньому також присутній аналіз ефективності державної системи пільг, роботи офіційних установ, рівня задоволення від одержаних послуг. На особливу увагу заслуговує вивчення причин того, чому ветерани не можуть скористатися своїми законними пільгами та послугами.

Незважаючи на актуальність загальнонаціональних досліджень, слід зазначити, що послуги надаються на місцях, а тому роль локальних розвідок, на рівні організації, установи, громади, регіону, набувають не меншого, якщо не більшого значення. Природньо, що такі дослідження з'являються. Наприклад, Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників АТО проводила протягом 2017 року інтерв'ювання в місті Славутич з метою вивчення та узагальнення поточних потреб колишніх бійців [18]. Регулярною стає практика внутрішнього оцінювання потреб в організаціях і проектах, що надають послуги ветеранам АТО [19].

Метою дослідження є визначити основні потреби ветеранів АТО та членів їх сімей у соціальних послугах.

Завдання дослідження. Досягнення мети передбачає виконання ряду завдань, а саме:

1. Визначити на які сфери життя ветеранів та членів їх сімей найбільше вплинув досвід участі у війні;
2. Дослідити потреби ветеранів та членів їх сімей у соціальній допомозі;
3. Окреслити фактори, що впливають на рівень використання ветеранами та членами їх сімей існуючих соціальних послуг;
4. Перевірити наявність закономірностей у користуванні ветеранами соціальних послуг.

Методи дослідження. Дані матеріали базуються на результатах розвідувального соціологічного дослідження, проведеного методами анкетування і «фокус-груп» протягом березня – квітня 2018 року. Респондентами та учасниками «фокус-груп» виступили 19 військовослужбовців Збройних Сил України та інших силових структур, звільнених в запас, а також члени їх сімей, що беруть участь у проекті з професійної підготовки «Україна-Норвегія» в м.Ужгороді. Результати дослідження не є репрезентативними щодо всіх учасників АТО та членів їх сімей як соціальної групи. В даній роботі представлені результати, які стосуються потреб ветеранів та членів їх сімей у соціальних послугах. Окрема частина дослідження була присвячена вивченню системи існуючих пільг для цієї категорії населення. Її результати будуть опубліковані пізніше.

Основні результати дослідження

Перший етап дослідження був спрямований на вивчення впливу досвіду, пов'язаного з бойовими діями, на різні сфери життя ветеранів. 84,2% респондентів вважають, що він вплинув на їхнє теперішнє життя (42,1% - «сильно вплинув», 42,1% - «скоріше вплинув»). 10,5% опитаних його не відчували. Аналіз рівня впливу на різні сфери життя ветеранів дозволяє зробити наступні

узагальнення. Респонденти визначають найбільший негативний вплив (сумарно «сильний негативний» та «слабкий негативний») у сферах, пов'язаних із станом здоров'ям: психічне здоров'я (68,4%), узалежнення (52,9%), суїцидальні настрої (50%), фізичне здоров'я (47,4%), ПТСР (47,3%). Друга група стосується сфери матеріального добробуту, а саме: рівень доходів (52,6%), житлові умови (47,4%), доступність пільг і послуг (26,3). Третьою за рівнем негативного впливу стала сфера соціального життя: громадське життя (36,9%), відносини з друзями (36,8%), відносини зі знайомими (31,6%), користування громадськими послугами (21,1%). Наступною є сфера зайнятості, зокрема: задоволення від роботи (31,6%), можливості пошуку та збереження робочого місця (21,1%). Сфера сімейних відносин, на думку респондентів, зазнала найменшого впливу, а саме: відносини з дружиною/чоловіком (коханою людиною) (23,6%), відносини з дітьми (22,3%), відносини з батьками (15,8%). Слід відзначити високий відсоток респондентів, які не змогли визначитися із рівнем впливу (відповідь «Важко сказати»), якого вони зазнали у наступних сферах: узалежнення (29,4%), ПТСР (42,1%), відносини з батьками (26%), можливості пошуку та збереження робочого місця (47,4%), задоволення від роботи (36,8%), доступність пільг і послуг (31,6%).

Наступна частина дослідження була спрямована на виявлення потреб ветеранів та членів їх сімей щодо допомоги у подоланні негативних наслідків. Доволі показовими є розбіжності в оцінці респондентами власної та групової потреби у сторонній допомозі. Так 42,1% опитаних заявили, що самі здатні справитися, а ще 26,3% - скоріше не потребують зовнішньої допомоги. Водночас 94,7% цих самих людей вважають, що інші ветерани «дуже» (36,8%) або «скоріше» (57,9%) потребують сторонньої допомоги. Найбільше таке сприяння, на думку ветеранів та членів їх сімей, є доречним у сфері матеріального добробуту: рівень доходів (94,4%), доступність пільг і послуг (94,4%), житлові умови (88,9%).

Таблиця 1

Чи потрібна допомога в такій сфері як розмір доходів?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	10	52,6	55,6	55,6
	Можливо потрібна	7	36,8	38,9	94,4
	Важко сказати	1	5,3	5,6	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing System		1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 2

Чи потрібна допомога в такій сфері як доступність матеріальних пільг та безкоштовних послуг?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	10	52,6	55,6	55,6
	Можливо потрібна	7	36,8	38,9	94,4
	Важко сказати	1	5,3	5,6	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing System		1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 3

Чи потрібна допомога в такій сфері як житлові умови?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	11	57,9	61,1	61,1
	Можливо потрібна	5	26,3	27,8	88,9
	Важко сказати	2	10,5	11,1	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing System		1	5,3		
Total		19	100,0		

Що стосується здоров'я учасників АТО, то доречною зовнішню допомогу вважають у сферах: психічне здоров'я (77,8%), ПТСР (77,8%), фізичне здоров'я (72,2%), суїцидальні настрої (61,1%), uzалежнення (55,6%).

Таблиця 4

Чи потрібна допомога в такій сфері як психічне здоров'я?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	12	63,2	66,7	66,7
	Можливо потрібна	2	10,5	11,1	77,8
	Важко сказати	1	5,3	5,6	83,3
	Ні, не потрібна	3	15,8	16,7	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 5

Чи потрібна допомога в такій сфері як ПТСР?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	7	36,8	38,9	38,9
	Можливо потрібна	6	31,6	33,3	72,2
	Важко сказати	1	5,3	5,6	77,8
	Ні, не потрібна	4	21,1	22,2	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 6

Чи потрібна допомога в такій сфері як фізичне здоров'я?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	6	31,6	33,3	33,3
	Можливо потрібна	7	36,8	38,9	72,2

	Ні, не потрібна	5	26,3	27,8	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 7

Чи потрібна допомога в такій сфері як суїцидальні настрої?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	5	26,3	27,8	27,8
	Можливо потрібна	6	31,6	33,3	61,1
	Важко сказати	2	10,5	11,1	72,2
	Ні, не потрібна	5	26,3	27,8	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 8

Чи потрібна допомога в такій сфері як uzалежнення?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	5	26,3	27,8	27,8
	Можливо потрібна	5	26,3	27,8	55,6
	Важко сказати	3	15,8	16,7	72,2
	Ні, не потрібна	5	26,3	27,8	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Доцільність стороннього сприяння у сфері зайнятості ветерани вбачають наступним чином: можливості пошуку та збереження робочого місця (73,7%), задоволення від роботи (68,4%).

Таблиця 9

Чи потрібна допомога в такій сфері як можливість одержати/зберегти роботу?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	8	42,1	42,1	42,1
	Можливо потрібна	6	31,6	31,6	73,7
	Важко сказати	2	10,5	10,5	84,2
	Ні, не потрібна	3	15,8	15,8	100,0
	Total	19	100,0	100,0	

Таблиця 10

Чи потрібна допомога в такій сфері як задоволення від роботи?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	6	31,6	31,6	31,6
	Можливо потрібна	7	36,8	36,8	68,4
	Важко сказати	5	26,3	26,3	94,7
	Ні, не потрібна	1	5,3	5,3	100,0
	Total	19	100,0	100,0	

У сфері соціального життя сторонню допомогу вважають доцільною: користування громадськими послугами (77,8%), громадське життя (72,2%), відносини з друзями (33,3%) та відносини зі знайомими (27,8%).

Таблиця 11

Чи потрібна допомога в такій сфері як користування послугами?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	7	36,8	38,9	38,9
	Можливо потрібна	4	21,1	22,2	61,1
	Важко сказати	3	15,8	16,7	77,8
	Ні, не потрібна	4	21,1	22,2	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 12

Чи потрібна допомога в такій сфері як участь в громадському житті?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	7	36,8	38,9	38,9
	Можливо потрібна	6	31,6	33,3	72,2
	Важко сказати	3	15,8	16,7	88,9
	Ні, не потрібна	2	10,5	11,1	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 13

Чи потрібна допомога в такій сфері як відносини з друзями?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	1	5,3	5,6	5,6
	Можливо потрібна	5	26,3	27,8	33,3
	Важко сказати	6	31,6	33,3	66,7
	Ні, не потрібна	6	31,6	33,3	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Таблиця 14

Чи потрібна допомога в такій сфері як відносини зі знайомими?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	1	5,3	5,6	5,6
	Можливо потрібна	4	21,1	22,2	27,8
	Важко сказати	6	31,6	33,3	61,1
	Ні, не потрібна	7	36,8	38,9	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Найменш доцільною зовнішня допомога сприймається ветеранами у сфері сімейного життя, а саме: відносини з дітьми (50%), відносини з дружиною/чоловіком (коханою людиною) (38,9%), відносини з батьками (33,3%).

Таблиця 15

Чи потрібна допомога в такій сфері як відносини з батьками?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	3	15,8	16,7	16,7
	Можливо потрібна	3	15,8	16,7	33,3
	Важко сказати	6	31,6	33,3	66,7
	Ні, не потрібна	6	31,6	33,3	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
	Total	19	100,0		

Таблиця 16

Чи потрібна допомога в такій сфері як відносини з дружиною/чоловіком (коханою людиною)?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	3	15,8	16,7	16,7
	Можливо потрібна	4	21,1	22,2	38,9
	Важко сказати	5	26,3	27,8	66,7
	Ні, не потрібна	6	31,6	33,3	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
	Total	19	100,0		

Таблиця 17

Чи потрібна допомога в такій сфері як відносини з дітьми?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Дуже потрібна	3	15,8	16,7	16,7
	Можливо потрібна	6	31,6	33,3	50,0
	Важко сказати	4	21,1	22,2	72,2

	Ні, не потрібна	5	26,3	27,8	100,0
	Total	18	94,7	100,0	
Missing	System	1	5,3		
Total		19	100,0		

Цілий ряд запитань для подальшого вивчення залишає доволі низька частка ветеранів, які мають особистий досвід звернень до сторонньої допомоги у задоволенні власних потреб. Найбільше респондентів мали такий досвід у сфері матеріального добробуту: рівень доходів (52,6%), доступність пільг і послуг (63,2%), житлові умови (52,6%). За винятком використання громадських послуг (52,6%), пошуку та збереження робочого місця (36,8%) і фізичного здоров'я (36,8%), частка ветеранів, що зверталися за сторонньою допомогою в інших сферах ледве перевищує 26%. Досвіду звернень за допомогою у вирішенні проблем з суїцидальними настроями ніхто з респондентів взагалі не мав.

Постає природне запитання щодо причин такого низького, у порівнянні з потребами, рівня звернень по сторонню допомогу. Респонденти визначили їх наступним чином (робилося три послідовні вибори). Під час першого вибору учасники опитування майже рівномірно відзначили три причини: розрахунок на власні сили («я справлюся сам») – 27,8%, зневіра у можливість одержати допомогу («я не вірю, що мені допоможуть») – 22,2% та низька якість послуг – 22,2%. Серед причин другого вибору однозначно домінує фактор часу («для цього потрібно витратити дуже багато часу (багато їздити, часто ходити по кабінетах тощо)» - 58,3%. Розраховує на власні сили 16,7% респондентів. Інші причини назвали менше 10 відсотків опитаних. Під час третього вибору було названо дві причини, а саме: складнощі в одержанні послуг («послугу так складно отримати (бюрократія, корупція тощо), що краще і не звертатися по неї») – 87,5% та те ж саме покладання на власні сили – 12,5%.

Таблиця 18

Що, на Вашу думку, найбільше заважає ветеранам та членам їх сімей користуватися законними пільгами?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Недосконале законодавство (правові колізії, відсутність підзаконних актів тощо)	4	21,1	21,1	21,1
Складність законодавства (важко зрозуміти як працює механізм надання пільг, як їх отримати тощо)	4	21,1	21,1	42,1
Погана робота органів, які безпосередньо відповідальні за надання пільг	4	21,1	21,1	63,2
Погана робота місцевого самоврядування (місцеві ради та їх органи)	1	5,3	5,3	68,4
Складна процедура одержання пільг	3	15,8	15,8	84,2
Бюрократія	1	5,3	5,3	89,5
Відсутність кваліфікованої допомоги у одержанні пільг	1	5,3	5,3	94,7
Інше	1	5,3	5,3	100,0
Total	19	100,0	100,0	

Таблиця 19

Що, на Вашу думку, найбільше заважає ветеранам та членам їх сімей користуватися законними пільгами?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Складність законодавства (важко зрозуміти як працює механізм надання пільг, як їх отримати тощо)	1	5,3	5,6	5,6
Погана робота органів, які безпосередньо відповідальні за надання пільг	2	10,5	11,1	16,7
Погана робота місцевого самоврядування (місцеві ради та їх органи)	2	10,5	11,1	27,8
Відсутність інформації про доступні пільги	2	10,5	11,1	38,9
Складна процедура одержання пільг	3	15,8	16,7	55,6
Бюрократія	7	36,8	38,9	94,4
Корупція	1	5,3	5,6	100,0

Total	18	94,7	100,0
Missing System	1	5,3	
Total	19	100,0	

Таблиця 20

Що, на Вашу думку, найбільше заважає ветеранам та членам їх сімей користуватися законними пільгами?

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid				
Погана робота місцевого самоврядування (місцеві ради та їх органи)	1	5,3	5,6	5,6
Відсутність інформації про механізм одержання пільг	2	10,5	11,1	16,7
Складна процедура одержання пільг	2	10,5	11,1	27,8
Бюрократія	2	10,5	11,1	38,9
Корупція	7	36,8	38,9	77,8
Відсутність кваліфікованої допомоги у одержанні пільг	3	15,8	16,7	94,4
Інше	1	5,3	5,6	100,0
Total	18	94,7	100,0	
Missing System	1	5,3		
Total	19	100,0		

Доволі показовими є результати оцінки респондентами доступності різного роду послуг у власних громадах. За винятком допомоги у сфері фізичного здоров'я, понад чверть опитаних взагалі не знають про доступність чи відсутність послуг у громадах. Більше половини ветеранів та членів їх сімей знають тільки про сервіси в сфері фізичного здоров'я, використання громадських послуг та допомоги у оформленні матеріальних пільг (Див. табл. 21.)

Таблиця 21

Оцінка респондентами наявності послуг у громадах

Номер послуги	Чи є у Вашій громаді (місті, селищі, селі) послуги/установи/організації, що можуть допомогти у вирішенні наступних питань	Відповіді у %		
		Так, є	Ні, немає	Я не знаю
1.	Фізичне здоров'я	63,2	15,8	21,1
2.	Психічне здоров'я	47,4	26,3	26,3
3.	Узалежнення (вживання алкоголю, наркотиків, інші узалежнення)	42,1	15,8	42,1
4.	Запобігання суїцидам	26,3	21,1	52,6
5.	Терапія ПТСР	36,8	26,3	36,8
6.	Відносини з друзями	31,6	21,1	47,4
7.	Відносини зі знайомими	36,8	21,1	42,1
8.	Участь в громадському житті	47,4	21,1	31,6
9.	Користування послугами (наприклад громадський транспорт, освіта, охорона здоров'я, дозвілля тощо).	52,6	21,1	26,3
10.	Відносини з батьками	31,6	26,3	42,1
11.	Відносини з дружиною/чоловіком (коханою людиною)	31,6	26,3	42,1
12.	Відносини з дітьми	36,8	26,3	36,8
13.	Можливість одержати/зберегти роботу	42,1	26,3	31,6
14.	Задоволення від роботи	36,8	21,1	42,1
15.	Житлові умови	47,4	21,1	31,6
16.	Розмір доходів	26,3	26,3	47,4
17.	Доступність матеріальних пільг та безкоштовних послуг	52,6	15,8	31,6

Серед джерел інформації про наявні для респондентів послуги домінують різного роду Інтернет ресурси (соціальні мережі, Інтернет видання та спеціалізовані веб-сайти), а також інші ветерани та члени їх сімей (див. табл. 22.).

Таблиця 22

Джерела інформації про наявні послуги

Номер джерела	З якого джерела Ви переважно дізнаєтеся про доступні для Вас послуги і пільги?	% респондентів, що користуються джерелом
1	Традиційні засоби масової інформації (газети, журнали, телебачення)	36,8
2	Інтернет видання	70,9
3	Спеціалізовані веб-сайти	17,1

4	Соціальні мережі	71,2
5	Брошури, буклети тощо	23,9
6	Від інших учасників бойових дій та членів їх сімей	80,3

Висновки та узагальнення за результатами емпіричного дослідження

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні **висновки**.

1. Переважна більшість респондентів визнає негативний вплив бойового досвіду на їхнє теперішнє життя. Відповідно до оцінки самих ветеранів він проявляється у наступних сферах (у порядку від найсильнішого до найменшого): стан здоров'я, матеріальний добробут, соціальне життя, зайнятість і сімейні відносини. У кожній із цих сфер найбільшого негативного впливу відповідно зазнали психічне здоров'я, рівень доходів, участь у громадському житті, задоволення від роботи та відносини з дружиною/чоловіком (коханою людиною). Слід відзначити, що для значної частини ветеранів та членів їх сімей виявилось складно оцінити вплив бойового досвіду на узалежнення, ПТСР, відносини з батьками, сферу зайнятості у цілому та доступність матеріальних пільг і послуг.

2. Майже всі респонденти вважають сторонню допомогу у задоволенні потреб інших ветеранів та членів їх сімей необхідною, але більшість із них не схильні говорити про себе в цьому контексті. Найбільш потрібною, на думку ветеранів, вона є у наступних сферах (від найбільш до найменш потрібної): матеріальний добробут, здоров'я, зайнятість, соціальне життя та сімейне життя.

3. Особистий досвід респондентів дещо відрізняється від загальної оцінки потреб, яку вони зробили. По зовнішню допомогу у сфері матеріального добробуту зверталось більше ветеранів та членів їх сімей, ніж тих, хто заявив, що її потребує. Загалом слід констатувати, що, за винятком послуг пов'язаних із матеріальним добробутом, використанням громадських послугам, фізичним здоров'ям та працевлаштуванням, доволі мала частка ветеранів має досвід їх споживання.

До певної міри цей феномен можна пояснити доволі слабою обізнаністю ветеранів про наявні в їхніх громадах послуги. Більшість респондентів знає тільки про сервіси в сфері фізичного здоров'я, використання громадських послуг та допомоги у оформленні матеріальних пільг. Понад чверть респондентів взагалі нічого не знає про доступність чи відсутність переважної більшості послуг у громадах. Ще однією причиною, на нашу думку, є те, що респонденти переважно користуються інформацією із джерел, які не є спеціалізованими, а саме: інші ветерани та члени їх сімей, соціальні мережі та Інтернет-видання. Не менш важливими факторами, які стримують ветеранів та членів їх сімей від звернень по соціальні послуги є складнощі в їх одержанні (бюрократія, корупція тощо), тривалість процедури звернення в часі, зневіра у можливість одержати допомогу, низька якість послуг та розрахунок на власні сили. На нашу думку, останній фактор може бути частково спричинений розчаруванням дією попередніх чинників.

4. Під час математичного аналізу даних була здійснена перевірка залежностей між рядом змінних (парний коефіцієнт кореляції Пірсона). Зокрема було встановлено, що респонденти, які визнають необхідність сторонньої допомоги у подоланні ПТСР, більш схильні потребувати її у сферах фізичного і психічного здоров'я, соціального життя (відносини з друзями і знайомими, участь у громадському житті), сфері сімейного життя (відносини з батьками, дітьми, дружинами). На нашу думку, ці дані вказують на правоту практиків, які відзначають на багатомірність проблеми ПТСР та необхідність враховувати в однаковій мірі психологічні, соціальні, духовні та культурні аспекти.

Доволі показовим є той факт, що на визначення потреб ветеранів більший вплив справляє не їх вік, а термін звільнення з активної служби. Респонденти, які припинили службу в армії раніше, мають більше потреб у сторонній допомозі, зокрема у таких сферах як: фізичне здоров'я, ПТСР, соціальне життя (відносини з друзями, користування громадськими послугами), сімейне життя (відносини з батьками, дітьми, дружинами). Вони, на відміну від тих, хто звільнився із армії нещодавно, мають більший особистий досвід звернень по допомогу в сфері

узалежнень. Слід зазначити, що американська статистика також вказує на те, що проблеми і потреби ветеранів мають тенденцію до свого роду «накопичення» з часом.

Респонденти з нижчим рівнем освіти більш схильні визнавати необхідність сторонньої допомоги в сфері психічного здоров'я. Їх товариші з вищим рівнем освіти потребують такої допомоги в сфері покращення житлових умов.

Очевидно, що враховуючи досить незначний обсяг сукупності, виявлені залежності не можуть вважатися доведеними. Проте, вони вказують на певні тенденції та можуть слугувати основою для висунення гіпотез, із подальшою перевіркою на більших сукупностях.

Як зазначалося вище, дане дослідження є розвідувальним, проте його результати, на нашу думку, можуть бути використані в плануванні роботи соціальних служб, які надають послуги ветеранам та членам їх сімей, а також територіальним органом Державної служби України в справах ветеранів та учасників АТО в Закарпатській області. Одержані дані можуть стати основою для формулювання гіпотез із їх подальшою перевіркою в нових дослідженнях.